

УДК 159.9.072.432

ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ ТРАВМУВАЛЬНІ ПОДІЇ

Мотков С.О., аспірант
кафедри психології

Донбаський державний педагогічний університет

У статті подано теоретичний аналіз проблеми смислової сфери. Проаналізовано актуальний стан дослідження, визначено основні підходи до розуміння та вивчення смислової сфери особистості. З'ясовано функції, основні особливості й закономірності функціонування. Порушено проблему вивчення смислової сфери особистості, яка пережила травматичні події. Емпіричним шляхом досліджено основні компоненти смислової сфери підлітків, які постраждали внаслідок військових подій. Установлено подальші напрями дослідження.

Ключові слова: ціннісно-смилова сфера, орієнтири розвитку, надіндивідуальна структура особистості, смисл життя, ціннісні орієнтації, спрямованість особистості, потреба, установка, динамічна система.

В статье представлен теоретический анализ проблемы смысловой сферы. Проанализировано актуальное состояние исследования, определены основные подходы к пониманию и изучению смысловой сферы личности. Установлены функции, основные особенности и закономерности функционирования. Поставлена проблема изучения смысловой сферы личности, пережившей травматические события. Эмпирическим путем исследованы основные компоненты смысловой сферы подростков, пострадавших в результате военных событий. Определены дальнейшие направления исследования.

Ключевые слова: ценностно-смысловая сфера, ориентиры развития, сверхиндивидуальная структура личности, смысл жизни, ценностные ориентации, направленность личности, потребность, установка, динамическая система.

Motkov S.O. CHARACTERISTICS OF THE SEMANTIC REALM OF THE CHILDREN THAT HAD TRAUMATIC EXPERIENCE

The article refers to theoretical analysis of the problem of the semantic realm of the children. The current state of the research was analyzed and the main approaches of understanding and examining of the semantic realm of a personality were determined. The problem of study of semantic realm of a personality that had traumatic experience was settled. The main components of the semantic realm of the teenagers that were afflicted by war events were investigated in an empirical way. Further course of the research was defined.

Key words: value-semantic realm, reference points of development, sense of life, value reference points, orientation of personality, needs, aims, dynamical system.

Постановка проблеми. Сьогодні проблема травматизації суспільства є досить актуальною. Надаючи первинну психологічну допомогу й узагальнюючи свій досвід, дослідники та практичні психологи концентрують свою увагу передусім на реактивних утвореннях, таких як страхи, фобії, панічні атаки, дезадаптація, неврози, психози тощо (Н.В. Тарабріна, Л.О. Кітаєв-Смик). Вони розглядають порушення пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, порушення поведінки, соціальної адаптації. Проте ці порушення є видимими, їх легше виявити і, як наслідок, корегувати. Значно складніше зі структурними компонентами, динамікою психологічних явищ. Динаміку змін у ціннісно-смиловій сфері важко дослідити. Саме тому нелегко виявити патологічні зміни, які будуть впливати на розвиток особистості надалі.

У підлітковому віці ціннісно-смилова сфера активно формується, тому знахо-

диться в досить сенситивному стані. Порушення розвитку ціннісно-смилової сфери може стати причиною порушення розвитку дитини і призвести до різних психологічних розладів.

Ступінь розробленості проблеми. Вивчення смислової сфери було об'єктом уваги багатьох наук, таких як філософія, соціологія, психологія тощо. Серед психологів найбільшу увагу в цьому напрямі приділяли вчені-феноменологи й екзистенціалісти (Д.О. Леонтьєв, В. Франкл, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр та інші). Г.Г. Ділігенський, Ю.Б. Гіппенрейтер, С.С. Бубнов, Є.І. Головаха, розробляючи питання смислової сфери, відмічають складність і неоднозначність цього теоретичного конструкту, вказують на складність його дослідження та інтерпретації результатів.

Дослідженням смислової сфери займалися багато різних вітчизняних і зарубіжних психологів. На особливу увагу

заслугують роботи Д.О. Леонтьєва та Б.С. Братуся. Вони надають високої значимості смислової сфері в структурі особистості й виділяють основні функції та закономірності функціонування. Разом із М.С. Яницьким, Д.О. Леонтьєв дослідив проблему цінностей і смислових структур, а також відзначив високий вплив компонентів ЦСС на регуляцію поведінки.

Проблема дослідження ціннісно-смислової сфери особистості після травматичних подій розглядалася в роботах Н.В. Тарабрінної, Л.О. Кітаєва-Смика, Р. Крістабера, які концентруються передусім на видимих реактивних утвореннях або змінах суспільного значення (зміни характеру, агресивна поведінка тощо). Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевникова відмічають зміни в способах психологічного захисту й порушеннях адаптації. Про зміни в ціннісно-смислової сфері йдеться непрямо, бо ці зміни є досить непомітними, мають хронічне, латентне протікання.

Ураховуючи актуальність проблеми впливу травматичних подій на психічний розвиток особистості в нашій країні, недостатню кількість публікацій у сфері досліджень ціннісно-смислової сфери дітей, що пережили такі події, ми зосередили увагу на вивченні компонентів смислової сфери в дітей, які мали травматичний досвід.

Мета статті – дослідити емпіричним шляхом і порівняти особливості смислової сфери дітей, які безпосередньо пережили травматичний досвід нещодавно, і тих, які не мають безпосереднього травматичного досвіду (від'їжджали з міста під час бойових дій).

Виклад основного матеріалу. Ціннісно-смислова сфера є теоретичним конструктом, погляди на який постійно змінювалися. Багато авторів підходили до розв'язання проблеми через окрему методологію напряду, до якого вони належали. Одним із основних елементів ціннісно-смислової сфери є смисл. Цей компонент має свою структуру, функції та інші особливості.

М. Хайдегер уважав, що смисл є певним феноменом свідомості, який конструюється в процесі пізнавальної діяльності (осмислення певного об'єкта чи явища). Осмислення є процесом наділення предметів специфічними властивостями й функціями. На думку К. Ясперса, смисл є специфічним утворенням, яке пов'язує психічні феномени у внутрішньому світі. Тобто автор вказує на інтеграційну функцію смислової сфери [3].

Схожої думки додержуються С. Мадді та Дж. Етвуд. С. Мадді вважає смисл вищим інтегративним початком особистості, а пошук смислу – вродженою психологічною потребою людини. Дж. Етвуд писав, що смисл

належить до особистого суб'єктивного світу індивіда й доступний розумінню за посередництвом емпатії психоаналітика. Смислові структури пов'язують у єдине ціле різні частини індивідуального світу.

З. Фрейд у роботах підходить до поняття «смисл» як до латентного мотиву особистості. Смисл розкриває сутність психічних феноменів та об'єктивних речей, мету і значимість психічного акту. В аналітичній психології К.-Г. Юнга смисл є потребою. Ж. Нюттен також проводить паралель між смислом і мотивацією. Середовище, об'єкти й ситуація мають смисл лише стосовно до діючого суб'єкта. Смисл конституюється між ситуацією та мотивацією. Це конкретне, інтелектуальне відношення між тим, що суб'єкт робить, і певною формою усвідомленої або неусвідомленої потреби, мети, наміру або плану [3].

Ю. Джендлін розуміє поняття смислу через тілесні відчуття людини, які мають окремий зміст у кожній конкретній ситуації. Смисл формується у взаємодії переживання чого-небудь, що виконує символічну форму. Чуттєвий зміст неясний, нечіткий, зазнає змін під час усвідомлення. Чуттєвий зміст переживається в тілі [2].

Об'єднуючи вищезгадані погляди, Дж. Ройс подає особистість як інтегративну надсистему, основною функцією якої є підтримка, оптимізація і стабілізація особистісного смислу. Смисл, на думку автора, є вершиною системно-факторної моделі особистості. Особистісний смисл розвивається протягом життя, зміщуючись із фізіологічних потреб у дитинстві на цінності в старшому віці. З віком посилюється екзистенціальна орієнтація сенсу. Фрустрація потреби в сенсі – причина і ядро психологічних розладів. Тобто в автора смисл одночасно постає як структурне утворення та функція й потреба [4].

Як будь-яка психологічна структура, смисл має свої функції, завдання та компоненти. Проаналізовано й встановлено, що різні дослідники (Дж. Шоттер, Д.О. Леонтьєв, О.М. Леонтьєв, Б.В. Зейгарнік та ін.) виділяють окремі функціональні особливості смислової сфери.

Дж. Шоттер у працях показує, що смисли дій указують на напрям розгортання поведінки з минулого в майбутнє. Процес осмислення є інтеріоризованим процесом зовнішньої інтерпретації. О.Н. Леонтьєв зазначає, що смисл виступає в свідомості людини як те, що несе в собі його власні життєві відносини. Автор ототожнює поняття «смисл» і «переживання». Отже, процес осмислення, на нашу думку, є процесом узагальнення, завдяки якому людина миттєво оцінює та

наділяє окремими ознаками предмет і явище, виходячи зі свого досвіду.

Б.С. Братусь до функцій смислових утворень зараховує створення ескізу майбутнього; функцію морального оцінювання дій, смислові орієнтації, позаситуативну. Вони становлять смисловий бік спонування й регуляції конкретних діяльностей.

Б.В. Зейгарник зазначає, що смислові конструкти здійснюють функцію контролю за життєдіяльністю, утворюють регуляторну систему. Завдяки наявності смислових утворень виявляється можливою саморегуляція під час постановки цілей, усвідомлення своїх вчинків. Смислоутворення ґрунтується на вмінні виходити за рамки ситуаційної поведінки. Ця здатність розвивається в онтогенезі, але може порушуватися в разі психічної патології [4].

Проблему структури смислу широко дослідив Д.О. Леонтьєв. Автор виділив основні параметри смислової сфери, що стали основою методики смисложиттєвих орієнтацій: цілі життя, процес життя, результативність життя, локус контролю Я та локус контролю Життя.

Узагальнюючи вищезгадані теорії, можливо схарактеризувати смислову підсистему ціннісно-смислової сфери особистості як сукупність смислів – це стисле, узагальнене, суб'єктивне уявне уявлення про сутність предмета або явища. Головними функціями смислової сфери, на нашу думку, є такі: орієнтовна – смисли розкривають сутність предмета або явища; регульовальна – смисли впливають на процес сприйняття, ставлення до певного явища; функція зворотного зв'язку – смислові утворення підтримують контроль за поведінкою щодо головної цілі й уносять корективи в процес за відсутності можливості досягнення цієї мети; інтенціональна – спонукає до діяльності стосовно об'єкта, що має смисл для людини; узагальнювальна – смисли досить чітко та швидко розкривають зміст предмета щодо людини.

Отже, смисл будь якого предмета є об'єктивним. Кожна річ має смисл, проте для кожної людини окремий. Це наглядно демонструється в психологічній практиці, коли на одній і тій самій картині різні люди бачать окремі явища, залежно від особистісної спрямованості, внутрішнього стану, актуальної проблеми. Ми схильні пов'язувати смисл із потребами особистості.

Отже, ціннісно-смислова сфера особистості займає досить важливе становище в структурі особистості, має свої ознаки та специфічні функції, головне, відіграє важливу роль у регуляції поведінки. Саме тому її порушення під час травматичних подій має досить потужний і тяжкий характер.

У дослідженні взяли участь 92 учні загальноосвітньої школи № 16, що навчаються нині в 7, 8, 9 та 10 класах. Усіх дітей ми поділили на 3 групи: 1 група – 27 учнів, які нещодавно переживали травмувальний досвід або переживають до сьогодні (деякі учні з батьками їздять додому в зону АТО); 2 група – 45 дітей, які пережили травмувальні події під час бойових дій у Слов'янську (діти з латентною травмою); 3 група – 20 дітей, які прямо не мали травмувального досвіду (від'їжджали під час бойових дій).

Для вивчення ціннісно-смислової сфери використані методики СЖО Д.О. Леонтьєва, метод математичної статистики «критерій t-Студента» для непараметричних вибірок.

Так, за параметром «цілі» 84% дітей виявили середній рівень. Це ті підлітки, котрі знаходяться в контакт з своїми потребами, вміють будувати не лише короточасні, а й довгочасні плани. У межах свого віку вони мають певні цілі, яких намагаються досягати під час навчання у школі. До важких ситуацій ставляться з розумінням як до окремої частини життя. Окремо в кожній групі параметр «цілі» на середньому рівні виявляється серед дітей, які пережили травмувальні події давно, – 84%, у дітей, які переживали травмувальні події нещодавно, – 78%, у відносно травмованих – 70%.

Невелика кількість дітей (8% учнів) мають низький рівень за цим параметром. Їх можна охарактеризувати як більш пасивних і песимістичних. Такі діти керуються більш за все ситуативними бажаннями, мають низький розвиток уявлень про себе та свої можливості. У стресових умовах також більше виконують роль жертв. Окремо в кожній групі параметр «цілі» на низькому рівні виявляється серед дітей, які пережили травмувальні події давно, – 9%, у дітей, які переживали травмувальні події нещодавно, – 15%, у відносно травмованих – 20%.

Високий рівень за параметром «цілі» мають 8% дітей. Ці учні характеризуються як цілеспрямовані особистості: вони вже досить чітко усвідомлюють власні здібності, мають улюблені предмети й хобі, уявлення про майбутню професію. Частіше зустрічається високий рівень серед учнів, які від'їжджали під час бойових подій, – 10% у відповідній групі. Менше дітей із актуальною травмою або латентною – по 7% у кожній із груп.

Аналізуючи отримані дані, можна побачити, що за параметром «цілі» діти, які відносно не мають травматичного досвіду, частіше мають полярні показники – високий або низький рівні. Наявність високого рівня ми пов'язуємо з більшою впевненістю у власному майбутньому цих дітей. Їхнє життя майже не змінилося після подій. Наявність

низького рівня може відобразити нормальний вияв підліткового періоду, коли діти ще мало замислюються над майбутнім і більше сконцентровані на ситуативних благах.

За шкалою «процес» середній рівень мають 79% загальної вибірки. Більшість учнів вважають своє життя натеper досить емоційно насиченим, повним, цікавим. Різноманітний досвід намагаються інтегрувати у власну структуру особистості для подальшого ефективного використання. Найбільш середній рівень виявляється в дітей із латентною травмою – 87% у відповідній групі. Менш виражений він у дітей без травми – 75% групи, з актуальним травматичним переживанням – 59% групи.

Високий рівень мають 7% вибірки. Ці діти відрізняються високою суспільною активністю: в них багато друзів і товаришів, вони беруть участь у багатьох різних шкільних проектах і заходах. Серед них найбільш часто виявляється високий рівень у дітей без травматичного досвіду – 15% відповідної групи, 11% – у групі з актуальним травматичним досвідом, у 4% – у дітей із латентною травмою.

Низький рівень мають 14% усіх дітей. Такі учні більш пасивні в спілкуванні з однолітками, схильні до уникання реальних контактів. Вони не дуже задоволені процесом свого життя, тому звинувачують і себе, і навколишніх у власних негараздах. Найбільш виражений низький рівень у дітей із актуальною травмою – 30% відповідної групи, менше зустрічається в дітей без травми (10% із групи) і латентною травмою (9% із групи).

Можна відмітити, що діти, які переживають актуальну травматичну подію, менше зосереджені на процесі життя. Екстремальна ситуація, в якій вони опинилися, заважає бути в моменті «зараз і тепер». Їхні переживання спрямовані на спогади минулого, за яким вони сумують, і майбутнього – кінцева мета.

За шкалою «результат» середній рівень отримали 83% учасників тестування. Це діти, які досить задоволені власними досягненнями за період навчання і життя загалом. Вони відмічають, що повною мірою використовують власні здібності й потенціал, уміють досягати цілей, що самі поставили перед собою або які були поставлені батьками. Найбільш вираженим середній рівень є в учнів із латентною травмою – 76% відповідної групи, менш – у дітей без травми та із зони АТО – 65% в 63%, відповідно.

Низький рівень мають 10% досліджуваних. Вони незадоволені власними досягненнями і життям загалом. Більшість із них скаржиться, що не змогли до кінця виявити власні здібності через ті чи інші зовнішні або внутрішні причини. Досить часто цей пара-

метр виявляється в дітей, які нещодавно приїхали із зони АТО – 30% із відповідної групи, менше зустрічається в дітей із латентною травмою (13% у групі) та без травматичного досвіду (15% у групі).

Високий рівень отримали 8% дітей із вибірки. Вони є повністю задоволеними власними результатами. Негативним є фіксування на власних досягненнях як на глобальній меті, після якої активність спадає. Високий рівень більш виражений у дітей без травми (20% у цій групі). Менше виявляється в дітей із актуальною травмою (7% із групи) та латентною (11% із групи).

Отже, діти з актуальною травмою не задоволені своїм становищем сьогодні. Діти без травми схильні вважати своє життя більш результативним, більш задоволені собою та власними досягненнями.

Шкала «локус Я» виражена на середньому рівні в 72% досліджуваних підлітків. Ці учні займають активну життєву позицію щодо власного життя: вони працюють над собою, активно спілкуються з навколишніми, випробують власні ресурси для зміни навколишнього середовища. У разі виникнення критичних ситуацій вони намагаються відділяти обставини, на які можуть впливати, а які від них не залежать. Це є важливим складником протидії виникненню деструктивного почуття провини й пасивної позиції жертви в критичних обставинах. Виявляється в дітей без травми – у 65% випадків у конкретній групі, з латентною травмою – 63%, актуальною травмою – 59%.

Досить високий відсоток (20%) серед загальної кількості випробуваних за цією шкалою займає низький рівень локусу Я. Ці діти схильні спростовувати власний вплив на життєві ситуації, одним зі способів боротьби з критичною ситуацією є уникання її та думок про ці обставини. Часто виявляється в дітей із актуальним травматичним досвідом (37% у групі) та латентною травмою (33% у групі). У дітей без травми зустрічається в 10% випадків у конкретній групі.

Високий рівень мають 9% учнів із загальної вибірки. Це діти, які вважають, що повністю контролюють власне життя й ведуть активну життєву стратегію щодо впровадження власних цілей. Конструктивними є висока активність і лідерські якості цих дітей у разі виникнення критичних ситуацій. Однак треба відмітити, що негативним наслідком є нехтування ситуативними наслідками, які не залежать від окремо взятої людини та самозвинувачувальних тенденцій. Найбільш часто зустрічається серед дітей без травматичного досвіду – 25% у групі. Майже не виражений у дітей із латентною й актуальною травмами (по 4% в групі).

Отже, травмовані діти менш схильні до контролю власного життя, частіше обирають роль «жертви», не вірять у спроможність контролювати власне життя, вони нехтують вагомістю власних дій і зусиль.

За шкалою «локус життя» 73% дітей вибірки отримали середній рівень. Ці учні відмічають, що їхнє життя залежить рівною мірою від власних сил та енергії, а також від ситуативних життєвих факторів, на які впливу майже немає. У разі виникнення критичної ситуації розуміють ті межі, в рамках яких можуть щось зробити або могли, а які від них не залежать. До соціальної допомоги ставляться з розумінням і бажанням, бо іноді це є єдиним шляхом вирішення проблеми. Найбільш часто виявляється в дітей із латентною травмою – 82% в групі, менше в дітей із актуальним травматичним досвідом – 60% групи, без нього – 70% групи.

Низький рівень мають 18% усіх дітей. Діти з низьким рівнем локусу життя намагаються повернути відповідальність за власне життя до себе, через що часто страждають від почуття провини та самопокарання. Найчастіше виявляється в учнів із актуальним травматичним досвідом – 30% групи, менше зустрічається в дітей з латентною травмою – 16% групи, без травми – 5% групи.

Високий рівень мають 9% учнів загальної вибірки. Це діти, які більш схильні до фаталізму. Вони мають негативну самооцінку, недооцінюють власний потенціал і ресурси. У дітей без травми зустрічається у 25% випадків у конкретній групі, 2% групи – з латентною травмою, 7% групи – з актуальною травмою.

Тобто діти, які не мають травмувального досвіду, рівною мірою розподіляють відповідальність за своє життя між власними зусиллями та ситуативними факторами. Діти, які нещодавно пережили травмувальний досвід, схильні до самозвинувачень і невинного почуття провини.

Отже, можна побачити, що більшість дітей підліткового віку за параметрами смислової сфери мають середній рівень вираженості параметрів. Частіше параметром низького рівню є «локус Я» та «локус життя» (20% і 18%, відповідно), що вказує на деяку невпевненість дітей контролювати своє життя і свої сили. З одного боку, це справді може бути реакцією на актуальні події в нашому регіоні, з іншого – нормальною поведінкою і стилем мислення підлітка.

Наступним етапом дослідження був аналіз отриманих даних з метою дослідження наявності достовірних відмінностей між параметрами груп. Для аналізу нами застосовано критерій t-Стюдента для незалежних вибірок.

Установлено статистичні відмінності між: 1) групою дітей, які пережили травмувальні події менше ніж рік тому, і групою дітей, що є відносно не травмованими, за параметрами: «процес» – $t=2,26$ при $p<0,05$, «результат» – $t=2,03$ при $p<0,05$, «локус життя» – $t=2,26$ при $p<0,05$; 2) між групою дітей, які пережили травмувальні події менше ніж рік тому, і групою дітей, що пережили травмувальні події більше ніж 2 роки тому, за параметром «процес» – $t=2,74$ при $p<0,01$.

Отже, можна зробити висновок, що діти, які пережили травмувальні події, більше схильні до фаталізму, менше управляють своїм життям, більш сильно переживають тривогу через нестабільність. Вони менше задоволені власною самореалізацією та своїм життям загалом порівняно з дітьми, котрі є менш травмованими через бойові події. Це вказує на те, що є ризик у цієї групи до вживання неконструктивних способів копіngu, більш низького оцінювання якості свого життя.

Висновки. Ураховуючи відповіді респондентів під час індивідуальних консультацій, потрібно відмітити, що подібний стан смислової сфери часто спричиняє порушення адаптації дитини до нових, «мирних» умов існування. У таких дітей значно знижується мотивація до навчання, зникають цілі, що були раніше. Вони відчувають, що багато втратили, і не вірять, що зможуть колись це повернути або добитися чогось нового. Новий колектив здається їм ворожим і підозрілим. Серед дітей, які мали менший травмувальний досвід, вони почувають себе самотньо, в бесідах виникають непорозуміння. Це є однією з найчастіших причин конфліктів у сьогоднішніх освітніх закладах.

Надалі перспективи дослідження вбачаємо у вивченні впливу цінностей суб'єктів, що мали травмувальний досвід, на їхні когнітивні особливості й індивідуально-психологічні якості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асмолов А.Г. О некоторых перспективах исследованной смысловых образованной личности / А.Г. Асмолов, Б.С. Братусь // Вопросы психологии. – 1979. – № 4.
2. Джендлин Ю. Фокусирование. Новый психотерапевтический метод работы с переживаниями / Ю. Джендлин. – М.: Класс, 2000. – 237 с.
3. Леонтьев Д.А. Психология смысла / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
4. Серый А.В. Ценностно-смысловая сфера личности / А.В. Серый, М.С. Яницкий. – Кемерово: Кемеровский государственный университет, 1999. – 92 с.
5. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М.С. Яницкий. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 98 с.